

STEVEN GIBENS^a
BERNARD HUBEAU^b

Naar een maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening: juridische bijstand in België aan een grondige herziening toe?

ABSTRACT

Socially responsible Legal Aid in Belgian Society: Time for a Thorough Rethink?

The legal aid movement started from the notion of social action. Today, legal aid constitutes a highly commodified field that continues to be dominated by jurists and lawyers. For this reason, the kind of critical reflection that already exists in social work is also required in relation to the notion of legal aid as envisaged by the legal aid movement.

Justiciable problems necessarily manifest themselves in a social context. An evolving community, faced with increasingly complex issues, demands a multidisciplinary approach, as it becomes clear that the traditionally deterministic view of professions ought to be abandoned. A socially responsible legal aid system therefore presupposes that various disciplines should mutually influence one another. Hence, the jurist and the social worker should not only work side by side, but they should also collaborate and mutually enhance one another's activities and approaches. There is a need for an overarching holistic approach that can reassert the legitimacy of legal aid.

Looking at legal aid services in Belgium, one may conclude that a critical reflexive attitude on the part of current legal aid providers is crucial for attaining an effective socially responsible legal aid practice that stretches across the boundaries of different professional groups.

Keywords: Socially responsible legal aid, legal profession, social work, private or public space, interdisciplinarity, holistic approach, new institutional model for socially responsible legal aid

Kernwoorden: Maatschappelijk verantwoorde juridische bijstand, juridische professie, sociaal werk, private en publieke ruimte, interdisciplinariteit, holistische benadering, nieuw institutioneel model voor maatschappelijk verantwoorde juridische bijstand

Panopticon, 34 (3), 162-181

© 2013 MAKLU | ISSN 0771-1409 | MEI 2013

^a Advocaat, navorser Universiteit Antwerpen en lector (Hogeschool – Universiteit Brussel en Karel de Grote Hogeschool) (Corresp.: Steven.Gibens@advocaat.be).

^b Hoogleraar, Faculteiten Rechten en Politieke en Sociale Wetenschappen, Universiteit Antwerpen en onderwijsprofessor, Vrije Universiteit Brussel.

1. RECHTSHULPVERLENING IN EEN VERANDERDE MAATSCHAPPELIJKE EN POLITIEKE CONTEXT

De juridische dienstverlening wordt meestal bestudeerd vanuit de positie van de juridische dienstverleners, zoals de advocatuur. De juridische dienstverlening beperkt zich vaak tot het oplossen van de juridische problemen waarmee rechtzoekenden te maken hebben.

De dagdagelijkse problemen waarmee mensen te maken krijgen zijn echter niet steeds te herleiden tot hun juridische component, maar moeten gesitueerd worden in hun sociale context. Het is dus ook het domein van het sociaal werk. Deze bijdrage wil een ruimer modellenkader schetsen waar maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening een plaats kan krijgen in een steeds complexer wordende samenleving. Dit vraagt om een interdisciplinaire en intradisciplinaire samenwerking van zowel juridische als sociale dienstverleners. Deze bijdrage wil hiertoe een onderbouwde aanzet geven.

1.1. Een stukje historie

De rechtshulpverlening kent verschillende gedaanten afhankelijk van de maatschappelijke en politieke context waarbinnen zij haar bestaansreden vindt. Deze bijdrage wil op zoek gaan naar een nieuw gelaat voor de rechtshulpverlening in de huidige complexe maatschappij. De rechtshulpverlening heeft nood aan een maatschappelijk draagvlak met verschillende professionals die op een verantwoorde manier de potentieel juridische geladen problemen van rechtzoekenden willen duiden en aanpakken. Het is een domein waarin niet alleen juristen actief zijn, maar waarin ook het sociaal werk een belangrijke opdracht heeft. De rechtshulpverlening is echter sinds haar kritische sociale acties van de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw meer en meer verzakelijkt. Tegelijkertijd blijven tal van schotten bestaan tussen de juridische en de sociale aanpak van sociaaljuridische problemen waarmee rechtzoekenden worden geconfronteerd.

In België resulteerde dit in actiestrategieën van sociale rechtshulpbewegingen die niet alleen de machtsverhoudingen in het recht aan de kaak wilden stellen, maar de actie ook buiten het recht zagen als strijd tegen een kapitalistische samenleving (X. RECHTSHULP IN BELGIË, 1976). Uit deze beweging groeiden dan wetswinkels, advocatencollectieven die zich toelegden op rechtsdomeinen die niet steeds door de advocatuur werden bestreken. In tegenstelling met Nederland hebben de acties in België niet geleid tot een fundamentele wijziging van de rechtshulpverlening. In België bleef de advocatuur de rechtshulpverlening – van de adviesverlening tot de vertegenwoordiging in rechte – als haar domein bij uitstek zien. In Nederland werden de bureaus voor rechtshulp, die zich los van de advocatuur hadden ontwikkeld, de spil in de sociale rechtshulpverlening. De bureaus bepaalden het beleid van de rechtshulpverlening aan zwakke rechtsgebruikers (PRAKKEN, 1985). In België deemsterde de kritische sociale rechtshulpbeweging in de jaren '80 van de vorige eeuw weg. Zij specialiseerde zich enerzijds in bepaalde deeldomeinen van het recht, zoals huurrecht via huurdersbonden, anderzijds kregen zij onderdak in sociale centra die meestal mee bemenst werden met vrijwilligers die voorzagen in algemene rechtshulpverlening. Het rechtshulplandschap was dan ook vooral op de eerste lijn zeer divers en is tot op heden gefragmenteerd. Sommige organisaties, zoals consumentenorganisaties, mutualiteiten en vakbonden, leggen zich eerder inhoudelijk toe op specifieke rechtsdomeinen, terwijl andere organisaties, zoals Centra voor Algemeen Welzijnswerk (CAW) inzake sociale rechtshulp eerder algemene rechtshulpverlening voorzien. Met de wet van 23 november 1998 op de juridische bijstand (BS 18 december 1998) heeft de wetgever via de oprichting van de commissies voor juridische bijstand geprobeerd om meer samenwerking en coördinatie te bewerkstelligen tussen de verschillende rechtshulpverleners, maar tot op heden blijft het landschap van de juridische bijstand verdeeld. In Nederland is de rechtshulpverlening van een ideologisch geïnspireerde hulpverlening in de jaren '70 geëvolueerd naar een meer verzakelijkte juridische dienstverlening. Aanvankelijk verleenden de bureaus voor rechtshulp de sociale rechtshulp, maar deze zijn sinds 2005 vervangen door 'juridische

loketten' die niet meer aan belangenbehartiging doen, maar eerder doorverwijzingsinstanties zijn geworden naar de advocatuur en mediatie (GIBENS, 2010).

De rechtshulpbewegingen in Nederland en in België hebben wel degelijk een betekenis gehad. Zij wilden vooral een brug vormen tussen de zwakkere rechtsgebruikers en een effectieve toegang tot het (ge)recht. Zij stonden voor sociale actie en zochten hiervoor onder meer inspiratie in het sociaal werk dat zich toelagde op de mensen in nood. Zij wilden via de juridische bijstand de verbinding leggen tussen de zwakkeren in de samenleving en hun dagelijkse sociale en juridische vragen en behoeften. Rechtshulp – in haar verzakelijke vorm – is thans nog steeds het domein van juristen en in België en Nederland het geprefereerde domein van de advocatuur. Was de impact van de sociale rechtshulpbeweging dan maar van korte duur? Werkt de verzakelijking thans in het voordeel van de zwakkere rechtsgebruiker met zijn veelal meervoudige problemen? Kan het sociaal werk hier een meerwaarde bieden of is deze ook meer en meer verzakelijkt (THEUNISSEN & VANDER REE, 2007)?¹ Reeds in de jaren '70 van de vorige eeuw en zelfs daarvoor heeft de literatuur beperkte aandacht gehad voor de relatie tussen rechtshulp en sociaal werk en de samenwerking tussen beide (ISHAM, 1939; SMITH, 1970). Thans wordt opnieuw de link gelegd met het sociaal werk voor de ondersteuning van de rechtshulpverlening (JOHNSON, 2011).

Dat de relatie tussen beide niet zo evident is, heeft alvast te maken met enkele wettelijke determinanten die niet onmiddellijk overbrugbaar zijn, maar die niet per se moeten leiden tot een onmogelijke verhouding tussen beide. Ten eerste is het recht als overheidsinstrument een grotere rol gaan spelen in de ontwikkeling van de sociale welvaartsstaat. Naarmate sociale verhoudingen vertaald worden in juridisch afdwingbare normen, lijkt ook de vraag toe te nemen naar rechtshulp. Zo lijken sociale problemen meer in termen van juridische problemen te worden vertaald, of wil de overheid de rechtspositie van haar burgers verbeteren, waardoor deze burger ook meer en meer wordt geresponsabiliseerd en geactiveerd. De toenemende juridisering die hiervan het gevolg is, houdt het risico in dat het recht zichzelf uitholt. Wie kan deze rechten nog allemaal kennen? En gaat het alleen maar om rechten of ook nog om plichten? Ten tweede zijn er implicaties voor de rol en functie van de rechtshulpverlening in de door de overheid gestuurde publieke ruimte waartoe ook de rechtshulp behoort. De juridische bijstand is een overheidstaak verwoord in artikel 23 van de Grondwet, terwijl deze bijstand echter grotendeels opgeëist wordt door private professionals en organisaties die niet alleen de dienstverlening zelf opeisen, maar ook van de overheid verwachten dat zij de dienstverleners zal vergoeden. De geschiedenis van de rechtshulpverlening geeft de spanning weer tussen sociale rechtshulpverleners, zoals de Huurdersbonden en de wetswinkels en de private traditionele rechtshulpverleners, zoals de advocatuur en het notariaat. Beide soorten rechtshulpverleners manifesteren zich op dezelfde markt, soms complementair, dan weer als elkaars concurrenten. En dat deze markt steeds meer aan belang wint, blijkt uit het toenemend aantal juridische professionals in België. Maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening pretendeert niet om hierop een definitief antwoord te geven, maar wil de rol en functie van de hedendaagse rechtshulpverlening verantwoorden binnen de sociale context waarin zij plaatsvindt.

¹ Het bestaan van sociale raadslieden, sociaaljuridische dienstverleners, die gegroeid zijn uit het maatschappelijk werk, wijst op een verband tussen beide. Sociaaljuridische dienstverleners leggen zich toe op sociaaljuridisch advies en informatie, bijstand en cliëntondersteuning. Hun bestaan wijst erop dat er wel degelijk een functie is weggelegd voor beide vormen van dienstverlening en hun innerlijke band. Het is een specifieke groep die binnen het sociaal werk ook geen vaste positie heeft.

1.2. De welvaartstaat en jurisdisering: naar een gewijzigde context voor de rechtshulpverlening?

De sociale welvaartstaat als exponent van de rechtstaat probeert haar doelstellingen via de uitvaardiging van rechtsregels te realiseren. Dit leidt tot toenemende jurisdisering van de individuele, sociale en maatschappelijke verhoudingen. Dit heeft uiteraard positieve kanten, zoals de verdere uitbouw van de rechtsbescherming van de burger en de toekenning van subjectieve opeisbare rechten. De jurisdisering van de samenleving houdt in dat het zich in het maatschappelijk verkeer begeven meestal juridische implicaties heeft die niet altijd onmiddellijk zichtbaar zijn. Deze regels worden pas zichtbaar als mensen zich vragen beginnen te stellen, hun verhouding als juridisch beginnen te omschrijven en vervolgens hun rechten gaan thematiseren of zelfs mobiliseren (FELSTINER *et al.*, 1980-81; BLANKENBURG *et al.*, 1982) met vaak een stijging van het aantal geschillen tot gevolg (VAN AEKEN *et al.*, 2007). De ingewikkeldheid van de regelgeving kan er echter toe bijdragen dat zwakkere groepen in de samenleving die het meest nood hebben aan het opeisen van hun subjectieve rechten, hun weg niet meer vinden. Daarnaast rijst de vraag of maatschappelijke of sociale conflicten enkel via het recht een oplossing kunnen vinden en andere intermediairs mogelijks niet uit het oog worden verloren (VAN AEKEN, 2010). En dit lijkt een paradox te doen ontstaan dat naarmate de sociale verhoudingen vertaald worden in juridisch afdwingbare normen, deze zichzelf grotendeels uithollen als instrument tot conflictbeslechting. Dit tast eveneens de legitimiteit aan van de normen die in een rechtstaat worden opgelegd en wijst erop dat de maakbaarheid van een samenleving via het recht niet steeds de ideale oplossing is.

De toenemende jurisdisering dwingt de rechtshulpverlening bijgevolg ook tot aanpassing van haar dienstverlening. Volstaat het nog om alleen juridische bijstand te verlenen? In de jaren '70 was het duidelijk dat er tal van drempels waren die de toegang tot het recht belemmerden en waren er rechtsdomeinen die niet de aandacht kregen van de professionals, terwijl er hieraan wel degelijk nood was (HUBEAU & PARMENTIER, 1993; GIBENS, 2006). Rechtshulp heeft intussen in de Westerse landen min of meer vaste stek aan grond gekregen. Toch stellen recente studies (GENN, 1999; GENN & PATERSON, 2001; PLEASENCE *et al.*, 2004a, 2004b; CURRIE, 2007; VAN VELTHOVEN & KLEIN HAARHUIS VELTHOVEN, 2010) vast dat er ondanks de sterk uitgebouwde stelsels nog steeds veel mensen zijn, vooral zwakkere groepen in de samenleving, die kampen met sociale problemen met een sterke juridische connotatie. Ondanks de uitbouw van de rechtshulpverlening blijft sociale uitsluiting nog steeds een feit.

Het volstaat dus niet zomaar om de juridische aspecten die verbonden zijn met de sociale problemen van de rechtzoekenden alleen te onderkennen en hieraan te remediëren. Bij de zwakste burgers in de samenleving dient hierbij de band tussen sociale uitsluiting en de rechtshulpverlening voor ogen gehouden te worden. De problemen van deze mensen kunnen niet tot hun louter juridisch normatief gehalte herleid worden. Deze studies hebben door hun vraagstelling duidelijk laten zien dat juridische bijstand nood heeft aan heroriëntering. Het gaat om situaties met een juridische connotatie, die al dan niet herkend zijn, maar die niet noodzakelijk een oplossing vinden via het recht. In de baanbrekende studie van GENN worden potentieel geladen juridische problemen (*justiciable problems*) als volgt omschreven: *'a matter experienced by a respondent which raised legal issues, whether or not it was recognised by the respondent as being 'legal' and whether or not any action taken by the respondent to deal with the event involved the use of any part of the civil justice system'* (GENN, 1999; GENN & PATERSON, 2001). CURRIE (2007) schrijft dat *'the term is used to denote a problem with a legal aspect and a potential legal solution, but one that*

may be resolved, possibly more appropriately, by other means'. Deze definitie veronderstelt dat eender welk ernstig probleem, zij het individueel, collectief of maatschappelijk in se een juridisch probleem kan worden, maar eens als dusdanig benoemd, niet onmiddellijk een oplossing vindt via het recht, maar zelfs langsheen het recht. De wijze waarop een bepaalde handeling of probleem wordt gepercipieerd, bepaalt dus niet meer hoe die kan verklaard worden of opgelost kan worden. Of omgekeerd gesteld: een oplossingsstrategie is niet noodzakelijk meer verbonden aan de thematisering en mobilisering van een juridische handeling of probleem. Dit houdt in dat het niet alleen de juristen zijn die problemen met de ziekteverzekering kunnen oplossen of dat een consumentenrechtelijke aangelegenheid onmiddellijk de bijstand van een advocaat veronderstelt. Er zijn dus tal van andere wegen om tot een oplossing te komen. Een holistische benadering kan meer effect sorteren als mensen met dagdagelijkse problemen worden geconfronteerd.

En het recht heeft juist een belangrijke impact op dagdagelijkse handelingen (VAN VELTHOVEN & KLEIN HAARHUIS VELTHOVEN, 2010)². Rechtshulpverlening moet de rechtzoekenden informeren en adviseren over hun verplichtingen, rechten, procedures en oplossingsstrategieën en hen hierin ook ondersteunen. Dergelijke hulpverlening is des te belangrijker voor zeer kwetsbare groepen aangezien hun potentieel geladen juridische problemen niet statisch, maar cumulatief zijn (PLEASENCE *et al.*, 2004a, 2004b). Het ene probleem is vaak de voorbode van andere problemen. Zo zal het verlies van werk een effect kunnen hebben op de huisvesting. Het kan familiale spanningen veroorzaken. Dit vraagt bijgevolg om een ruimere situering van de rechtshulpverlening in een groter geheel. Preventie en samenwerking met verschillende actoren uit de medische, sociale en publieke dienstverlening zijn cruciaal om sociale uitsluiting te vermijden (multidisciplinair). Dit vraagt om een toegankelijke dienstverlening die mensen informeert en die zich niet beperkt tot louter juridische antwoorden. Tegelijkertijd zullen de dienstverleners de mensen bewust moeten maken van de mogelijke juridische problemen zodat ze deze vroegtijdig kunnen opsporen. Instanties die met maatschappelijk kwetsbare mensen werken, moeten dan ook in staat zijn om dergelijke signalen te detecteren. Hoe eerder een potentieel probleem wordt opgemerkt, hoe kleiner de kans op escalatie ervan (PLEASENCE *et al.*, 2004b).

2.3. Een kritische benadering van de rechtshulpverlening: meer dan noodzakelijk

Terwijl in de jaren '70 de rechtshulpbeweging zeer sterk aanleunde bij ideologische stromingen van die tijd met haar marxistische analyses en acties, kenmerkten de jaren '80 en '90 zich door een overheidsgestuurde pragmatische aanpak. In Engeland en Wales en in Nederland heeft de overheid zich bij de uitbouw van de rechtshulpverlening prominent op de voorgrond geplaatst. Hierdoor voorzag zij niet alleen in de financiering ervan, maar greep zij ook inhoudelijk in op de dienstverlening zelf, zoals de nadruk op rechtshulp online, via de telefoon, alsook eventueel het opstarten van 'shelf help', waar mensen aan de hand van toegankelijke en leesbare informatie zelf juridische actie leren ondernemen. Deze financiering door de overheid hield in dat hiertegenover duidelijk meetbare kwalitatieve prestaties moesten geplaatst worden. Een dergelijke visie past in het neoliberale en instrumentele discours over welvaart en welzijn. Aangezien rechtshulpverlening zich situeert op het snijvlak van justitie en welzijn, vindt deze visie ook hier ingang.

DOMINELLI heeft het gevaar van dergelijke overheidsvisie verwoord in het raam van de ontwikkelingen binnen het sociaal werk in het Verenigd Koninkrijk. Zij wees er reeds in 1999 op dat neoliberale opvattingen over welvaart en welzijn wel degelijk gevaren inhoudt.

² Zie over de wijze van bestudering ervan in Nederland, net zoals ook voorheen in Engeland en Schotland is gebeurd.

Neoliberale visies op maatschappelijke en intermenselijke verhoudingen vertalen deze verhoudingen van sociale rechtvaardigheid meer en meer in termen van vraag en aanbod en dus als koopwaar, en de noodlijdende eerder als consument (DOMINELLI, 1999). Om deze commodificatie in goede banen te leiden worden de hulpverleningsprocedures meer en meer gestandaardiseerd³. Sociale verandering, probleemoplossend werken in menselijke verhoudingen en het op weg zetten van mensen tot een verbeterd welzijn vraagt echter tijd en ruimte. Het is deze verzakelijking die terug te vinden is in de rechtshulpverlening waarbij de overheid vaak *value for money* verwacht (MOORHEAD, 2001). Het is dan ook opvallend dat de reeds voormelde Angelsaksische onderzoeken over de toegang tot het recht juist aangeven dat het overheidsgestuurd beleid in de rechtshulpverlening niet steeds tot de juiste resultaten leidt of zich niet steeds in dergelijk keurslijf laat passen. Een kritische benadering, zoals die in het sociaal werk eveneens aanwezig is, kan dan ook de basis zijn om te zoeken naar een gemeenschappelijke grondvoorwaarde om een *maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening* te organiseren, de idee die reeds in de jaren '70 door de rechtshulpbeweging is opgenomen, maar thans op de achtergrond is geraakt⁴.

Rechtshulpverlening houdt dus tevens een kritische reflectie van de sociale werkelijkheid in met haar dagdagelijkse potentieel juridisch geladen problemen. Dit veronderstelt een focus op de maatschappij, op de externe factoren (context) die mee de sociale en juridische verhoudingen en relaties van individuen, intern, binnen een groep of gemeenschap bepalen, zoals machtsonevenwichten in klasse, gender, etniciteit, ras, sexe, etc., sociale onrechtvaardigheid en sociale ongelijkheid en de juridische vertaling ervan (HERZ & JOHANSSON, 2011)⁵. Net zoals sociaal werk moet ook rechtshulp 'sociaal' en 'maatschappelijk' zijn. Het speelt zich af in de ervaring tussen mensen, 'sociale wezens', hun verhoudingen en de manier waarop zij deze vormen, ontwikkelen, uitbouwen en bestendigen binnen sociale instituties zoals families, gemeenschappen, maar ook in georganiseerde vorm als politieke (parlement) en collectieve instituties (voorzieningen) (ADAMS *et al.*, 2005). Net zoals het (kritische) sociaal werk kan de rechtshulpverlening niet los gezien worden van de sociale constructie die een samenleving is. Zij is dus kritisch voor de steeds wijzigende opvatting over de functie en betekenis van de welvaartstaat en de rechtsstaat. Zij toetst deze aan haar eigen principes en handelt met het oog op het wegwerken van die factoren die bijdragen tot sociale onrechtvaardigheid en ongelijkheid. Veranderende opvattingen in de maatschappij verdienen dan ook kritische aandacht. Het kritisch sociaal werk biedt hiervoor op macroniveau de nodige instrumenten aan. Maar ook op het niveau van de organisatie en in de verhouding met de rechtzoekende biedt het sociaal werk een meerwaarde, zoals hieronder (2.2. en 3.2.) verder zal uiteengezet worden.

Rechtshulp kan niet worden bekeken zonder de context waarin die wordt verleend. Dit vraagt om een breder sociaal-juridisch perspectief. De aanpak van potentieel geladen

³ Hierbij geholpen door de *evidence based practice*. En als deze procedures voorgeschreven in EBP doorlopen zijn en het niet geleid heeft tot verandering of verbetering, zal het individu hiervoor als oorzaak aangewezen worden, m.a.w. is hij zelf verantwoordelijk voor zijn toestand. *Evidence based practice* wordt op die manier het antwoord op de vraag wat sociaal werk nu eigenlijk is, een verantwoording voor de besteding van het budget en tevens een legitimering van zijn bestaan. Het is een antwoord op korte termijn, terwijl sociaal werk een werk van lange adem is, vaak niet zichtbaar, omdat bijvoorbeeld het 'sociale zelf' van mensen die reeds generaties in armoede leven, niet op één generatie kan gewijzigd worden.

⁴ En dat er wel degelijk een verband tussen sociaal werk en rechtshulpverlening bestaat is terug te vinden bij VAN DER LANS (2010) die in Nederland aangaf dat het sociaal werk verzeild is geraakt in een therapeutisch discours dat zich toelegde op de behandeling van psychosociale klachten in de warmte van de spreekkamer en de materiële hulpverlening overliet aan anderen, zoals juristen van het bureau voor rechtshulp en sociale raadslieden.

⁵ Op het individueel vlak is het individu geen neutraal wezen, maar zullen al deze factoren bijdragen tot de ontwikkeling van een 'sociaal zelf'.

juridische problemen kan dus niet steeds overgelaten worden aan justitie, maar kan evenmin herleid worden tot de sociale dimensie alleen, het terrein van welzijn. Vanuit operationeel oogpunt vraagt dit om een globale samenwerking tussen verschillende actoren zoals juridische dienstverleners en sociale werkers. De vorm van samenwerking kan op twee manieren worden benaderd. De eerste benadrukt de samenwerking tussen beide professionals met hun onderscheiden werkmethodes en vaardigheden (multi-legal approach). Dit kan ofwel binnen één organisatie of tussen verschillende organisaties. Een andere benadering bestaat in het integreren van werkmethodes en vaardigheden van beide professionele groepen (intra-legal approach). Op deze manier worden methodes uit het sociaal werk geïntegreerd binnen de rechtshulpverlening, zoals de cliëntgerichte benadering en het kritisch sociaal werk. De beide benaderingen hebben zowel een positieve als negatieve oorzaak. Negatief omdat de rechtshulpverlening ontoegankelijk was door financiële, sociale en psychologische drempels, alsook door een gebrek aan juridische kennis bij de rechtzoekenden. Positief omdat de groeiende behoefte om mensen zowel sociaal als juridisch bij te staan, het beroep doen op niet-juristen noodzakelijk maakt.

Deze samenwerkingsvormen zijn echter niet evident. Juristen en niet-juristen, waaronder sociale werkers, hebben beide bepaalde waardeoordelen over de eventuele competentie en deskundigheid van de andere. Sociologische studies over de beroepen lijken dit aan te wijzen met het gevaar dat juristen en sociaal werkers in hun overtuigingen bevestigd worden.

2. MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORDE RECHTSHULPVERLENING

2.1. Rechtshulpverlening: privaot of publiek terrein?

Juridische bijstand of rechtshulp wordt vaak gepercipieerd als marktwaar (HUYSE & SABBE, 1997) en de manier waarop deze gecommificeerd werd, heeft de verzakelijking ervan in de hand gewerkt. Het is een strijd om territoriumafbakening, vraagbeïnvloeding tussen versnipperde beroepsgroepen en organisaties die zich op deze markt begeven (HUBEAU, 2008). Een specifieke deskundigheid in het domein van het recht betekent dat beroepsgroepen macht en invloed kunnen uitoefenen op deze markt. In de mate dat bepaalde beroepen zich verder professionaliseren, zullen zij deze markt in een bepaalde richting sturen.

De juridische markt is geen homogeen, maar een zeer heterogeen gebied dat zowel private als publieke ruimtes omvat. Aangezien de advocatuur vooral op deze markt dominant aanwezig is, ontstaat de idee dat juridisch marktwaar enkel van private aard is. Het feit dat de advocatuur zich de laatste jaren verder heeft geprofessionaliseerd in het ondernemerschap – zonder dat dit volledig ten koste is gegaan van een cliënt gericht bijstand, maar een betere klanten zorg is nog steeds een heikel punt –, versterkt dit idee (PATTERSON, 2011). Rechtshulp of juridische bijstand kent ook een publieke ruimte waar juridische diensten worden verleend. Het volstaat om hier te verwijzen naar artikel 23 van de Belgische Grondwet dat voorziet in het recht op juridische en ook sociale bijstand als appél aan de overheid om in een dergelijke bijstand met het oog op het leiden van een menswaardig bestaan te voorzien. In het verleden dicteerde de advocatuur de behoeften van de rechtzoekenden, maar in de laatste decennia is een kentering zichtbaar. In Engeland en Wales en in Schotland heeft de overheid hier sterk op ingegrepen en heeft deze de definitie van wat onder publieke behoeften en dus publiek goed moet worden verstaan, mee bepaald, zij het vooral met het oog op een effectieve en kostenefficiënte kwalitatieve dienstverlening. Dit past in de trend naar de verzakelijking van overheidsinterventie. Het

is de overheid die hier voor de nodige financiering zorgt en meestal ook de juridische dienstverleners, niet noodzakelijk juristen of advocaten (PATTERSON, 2011)⁶, vergoedt.

Ondanks enkele kenteringen is de juridische professie – zeker in België – nog steeds alomtegenwoordig in de rechtshulpverlening. Het zijn traditionele beroepen die hun legitimering halen uit hun uitgebouwd waardesysteem als stabiliserende functie in de maatschappij en dus hiervoor een monopolie krijgen toebedeeld (VAN HOUTTE & GIBENS, 2003). Terwijl de onbaatzuchtigheid plaats heeft gemaakt voor het marktdenken, worden nog steeds de scholing, de deontologie en hoogstaande dienstverlening als kenmerken beschouwd voor een juridische professie (ABBOT, 1988). De juridische professie beheerst de toegang tot het beroep en de wijzigende markt en de maatschappij heeft duidelijk gemaakt dat de klassieke juridische professie, zoals o.a. de advocatuur meer en meer plaats maakt voor een verzakelijkte juridische professie, onder meer de zakenadvocatuur (ABEL, 1988; ABEL & LEWIS, 1988; ABEL, 2003; KARPIC, 1995). Dit laatste heeft als gevolg dat een juridische professie steeds minder als homogeen wordt gezien. Met het oog op de diversificatie binnen de beroepsgroep probeert de juridische professie de juridische markt verder voor zich te winnen, waaronder ook de rechtshulpverlening aan de zwakste burgers naast haar aanbod aan het institutioneel of kapitaalkrchtig cliënteel. Terwijl dit laatste domein behoort tot de publieke ruimte, proberen de private dienstverleners, zoals de advocatuur, ook hier hun positie vanuit een ondernemersperspectief te verbeteren, hierin vaak bevestigd door de *managerial approach* van de overheid met betrekking tot de organisatie van de rechtshulp, zoals dit het geval is in Engeland en Wales (SOMMERLAD, 2008).

Er schuilt dus een paradox in de rechtshulpverlening. Het is een dienstverlening in een publieke ruimte, vooral geclaimd door private professionals. Het is de vraag of dit perspectief en het daaraan verbonden waardensysteem tegemoetkomt aan de belangen van de zwakste rechtzoekenden. In het raam van dit professionaliteitsparadigma worden andere mogelijke spelers op het terrein niet voor vol aanzien en ondanks de noodzaak, niet naar waarde geschat. Andere spelers of disciplines worden afgedaan als semiprofessioneel (TOREN, 1969; HALL, 2008)⁷. De justitiële context waarin het recht meestal wordt gesitueerd en de juridische professionals zich hoofdzakelijk ophouden, geeft andere deskundige hulpverleners niet de ruimte om zich hierin mee te positioneren. Een andere professionele aanpak en dito deskundigheid worden niet erkend⁸.

Deze perceptie wordt benadrukt in studies (NOLIN, 2008) over professies en professionalisering met aandacht voor status, traditie, macht en de aard van het werk. Het draagt bij tot een deterministische kijk op beroepsgroepen en gaat voorbij aan de wijzigingen die een samenleving ondergaat. Vele beroepen in de Westerse samenleving zijn thans kennisberoepen. Deze professionals, waaronder ook sociaal werkers, hebben een

⁶ De auteur geeft niet onmiddellijk aan wie deze niet-juristen dan wel zijn, maar uit het geheel blijkt dat hij vooral doelt op *paralegals*.

⁷ HALL (2008) benadrukt dat *evidence based practice* zal bijdragen tot de erkenning van sociaal werk als een professie, wat vanuit het kritisch sociaal werk bediscuteerbaar is. Het werkt juist de com-modificatie in de hand en herleidt sociaal werk tot een loutere methodologie.

⁸ Een recente studie (HALLIDAY *et al.*, 2009) heeft aangetoond dat sociaal werkers de samenwerking met magistraten ervoeren als een voortdurende poging om hun waardesysteem ingang te doen vinden in de justitiële wereld en zij zich hierin niet gewaardeerd voelden. Een verklaring hiervoor is dat de opleiding als minder wordt beoordeeld in vergelijking met een rechtenopleiding die kan bogen op een langere traditie die verder reikt dan het begin van de welvaartstaat. Dit geeft een verschil in statusbeleving. Ook de inhoudelijke aanpak verschilt tussen de beide professies. De ene vertrekt vanuit de ethiek van het recht en de andere vanuit deze van de zorg. Er is verder een verschil inzake kennisopbouw en methodiek. Maar houdt dit dan in dat het ene uitgangspunt of methodiek deficiënt is in vergelijking met het andere of gaat het eerder over differenties waarbij dan wordt gekeken naar de specialisatie, kwaliteit van de dienstverlening en de kostprijs ervan (MOORHEAD *et al.*, 2003).

bepaalde kennis verworven via een hogere opleiding, die een levenslang leren impliceert en waarvan de leden zich bovendien groeperen in een belangenvereniging. Het gezag dat een beroepsgroep ontwikkelt, ligt in de verbetering van de kwaliteit van de kennis. Potentieel geladen juridische problemen zullen binnen hun sociale context niet meer alleen opgelost worden via de particuliere kennis van een bepaald kennisdomein. Vandaag is er meer nood aan interdisciplinaire aanpak, zoals ook in de positieve wetenschappen gebeurt (post-normal science). Concurrentie en competitie dragen niet altijd bij tot een verbetering van de kennis, maar kunnen zelfs juist beperkend werken. Vandaar de nood aan samenwerking tussen verschillende professies (*communities of practice*), zoals de *legal clinics* waar zowel sociaal werkers als juristen samenwerken. Het geeft een andere kijk op professies en professionele samenwerking⁹.

2.2. Rechtshulp en sociaal werk: van samenwerking naar sociaal-juridische professionalisering

Mensen met (veelvuldige) problemen detecteren deze niet onmiddellijk als juridisch. Het is in de mate dat de problemen al dan niet via de nulde- en eerstelijnsrechtshulp als dusdanig worden onderkend dat een juridische oplossing of doorverwijzing mogelijk is. Andersom houdt het ook in dat als een probleem als juridisch wordt onderkend een juridische oplossing niet altijd het beste resultaat oplevert. Een probleemanalyse, alsook de oplossing ervan zijn contextueel. Er is dus nood aan een specifieke vorm van professionaliteit in de rechtshulpverlening om maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening te bieden. Recht en welzijn zijn dus niet elkaars tegenpolen, maar zijn complementair. Vanuit operationeel oogpunt hebben juristen en sociaal werkers gezamenlijke belangen als zij werken met mensen die met dagdagelijkse potentieel sociaal-juridisch geladen problemen te kampen hebben. Dit vraagt om samenwerking.

Aangezien het gaat om rechtshulpverlening is het gemeenschappelijke kenmerk dat het probleem als juridisch is gedefinieerd en dat beide beroepsgroepen dit als uitgangspunt hanteren. Het recht is dan ook de gezamenlijke noemer in de rechtshulpverlening¹⁰.

⁹ Een studie over professies veronderstelt dus niet een loutere kritische analyse, maar moet ook de samenwerking tussen professies verbeteren. Het volstaat niet om vast te stellen dat professies macht en gezag uitoefenen en binnen de respectieve opleiding hierop nogmaals te focussen. Monopolies dienen doorbroken te worden en leiden tot transformaties en samenwerking. Evenmin helpt het de professies vooruit door vast te stellen dat zij cultureel en beroepsmatig van elkaar onderscheiden zijn, maar in een risicomaatschappij waar juist onzekerheden latent aanwezig zijn, juist een potentieel gegeven. Onderzoek naar professies heeft geen nood aan algemene theorieën, maar aan kwalitatieve studies over de werking van de professies als een soort van antidotum voor de *power approach* in de bestudering van de professies (NOLIN, 2008). Om dit waar te maken is kennis over het machtsdenken wel een vereiste.

¹⁰ Sociaal werkers hebben in hun curriculum verschillende rechtsvakken. Het is niet de bedoeling dat sociaal werkers louter juridische competenties verwerven. Deze kennis van het recht omhelst alle facetten van hun beroep. Sociale werkers moeten kennis hebben van de regelgeving die op hun beroep van toepassing is. Daarenboven komen veel sociaal werkers in beroepen terecht waarbij hun bepaalde juridische bevoegdheden worden toegekend, zoals probatie-assistenten, sociaal werkers in OCMW's. Als schakel tussen verschillende diensten en hulpverleners kunnen zij via de kennis van het recht efficiënter communiceren met juridische dienstverleners van hun cliënten. En tot slot kunnen zij zelf juridische informatie en adviezen verlenen aan hun cliënten en indien nodig zelf tussenkomen. Recht in sociaal werk is in die zin nog een onontgonnen terrein in België (zie GIBENS, Recht in sociaal werk). Hij spreekt over verantwoord juridisch handelen binnen een sociale context. Dit vraagt om een kritische houding zowel tegenover het institutionele kader waarin het sociaal werk fungeert als tegenover de interne verhouding tussen hulpverlener en cliënt. Hij omschrijft dit als *verticale responsabiliteit* en *horizontale responsabiliteit*. Het juridische referentiekader voor het sociaal werk is dan ook niet steeds legitiem en juridische antwoorden niet noodzakelijk de oplossing van het probleem. Tegelijkertijd houdt een kritische reflectie over

Wat dit laatste betreft wordt sociaal werkers vaak verweten dat zij niet tijdig genoeg de juridische problematiek achter de sociaal problemen onderkennen en ten aanzien van de juridische dienstverleners zelfs een vijandige houding aannemen (PHILLIPS, 1979). Nochtans bestaat het curriculum van sociaal werkers uit verschillende rechtsvakken. Het recht is één van de referentiekaders binnen de zorgethiek die het sociaal werk schraagt. Voor de rechtshulpverlening is het dan ook interessant om te zien hoe sociaal werk omgaat met het recht. Enerzijds kan het sociaal werk de problemen die mensen ondervinden vanuit een rationeel-technische benadering analyseren en oplossen. Anderzijds is het sociaal werk niet waardevrij. De oplossing die het recht biedt kan niet altijd als legitiem worden ervaren. Een moreel-ethische benadering houdt de mogelijkheid in om langsheen het recht te werken. Het recht kan ook in het sociaal werk een hefboom zijn, als instrument tot empowerment en sociale actie¹¹. Grondrechten en mensenrechten kunnen hierbij een probaat middel (WILLIAMS, 2004) zijn. Zo voorzien sociale grondrechten in de mogelijkheid van emancipatie op maat en persoonsgericht, zonder te vervallen in een loutere rechtsverhouding (RAES & COENE, 2009)¹². Sociaal werk ziet sociale rechtvaardigheid als een expliciete doelstelling en de wijze waarmee zij met het recht omgaat, moet hierin gekaderd worden (AIKEN & WIZNER, 2003)¹³. Een juristenopleiding is daarentegen meer 'atomistic', dus niet gericht op samenwerking of overleg. Enkel het individu met zijn huidige juridisch probleem verdient aandacht en bijstand. De context wordt weggefilterd met een focus op de normatieve invulling van het probleem. Het gevaar bestaat dat de cliënt een loutere afhankelijkheidsrelatie heeft met zijn rechtshulpverlener die niet altijd tot het juiste resultaat zal kunnen komen. Hij zal hierdoor niet in staat zijn om op eigen kracht nadien de zaken aan te pakken (*legal empowerment*) (GALOWITZ, 1999).

Naast de verschillende accenten in de opleiding en de toepassing van het recht in de praktijk, zijn er nog andere factoren die vanuit een *multi-legal approach* (interdisciplinair) de samenwerking tussen beide kennisdomeinen en professies bemoeilijken. In de eerste plaats is er een verschillende opvatting over een aantal ethische en deontologische principes, waaronder het beroepsgeheim. Het is de vraag of de informatie met elkaar kan en mag gedeeld worden en hoe er naar elkaar kan en mag gerapporteerd worden (VANDER LAENEN, 2011). Daarnaast is er ook een spanning in de wijze waarop beide beroepsgroepen hun verantwoordelijkheden invullen. De jurist en bij uitbreiding de advocaat is de woordvoerder van de belangen van zijn cliënt, terwijl de sociale werker zich vooral richt op wat het best is voor zijn cliënt. Dit komt niet steeds overeen met wat deze laatste echt wenst.

Dit leidt dan ook ten tweede tot een verschillende rolperceptie. De jurist past in het *advocacy model*, terwijl de sociaal werker eerder kan ondergebracht worden in het

het recht in sociaal werk een mogelijkheid tot sociale actie en verandering in. Zie verder voetnoot 11 inzake de driehoek van BRAYE *et al.* (2005) die een methodiek aanreikt om recht in sociaal werk te hanteren.

¹¹ Het SCIE heeft een *Law Practice Triangle* ontwikkeld. De rationeel-technische benadering (ofwel *Doing Things Right*), morele/ethische benadering (*Doing Right Things*) en structurele of rechtenbenadering (*Rights Thinking*) (BRAYE *et al.*, 2005).

¹² Het voorzien van rechten voor de ene houdt tegelijkertijd het opleggen van verplichtingen in voor de andere. De loutere juridische benadering van de grondrechten geeft de indruk dat het enkel maar gaat over individuele rechtsaanspraken. RAES & COENE (2009) verwijzen naar *capabilities approach* van NUSSBAUM. Haar filosofische bespiegelingen zijn grondhoudingen die het emancipatorisch sociaal werk eveneens schragen.

¹³ Zie wat dit laatste betreft de definitie van de Internationale Federatie van Sociaal Werkers: *Het beroep van sociaal werker stimuleert sociale verandering, probleemoplossingen in tussenmenselijke relaties, empowerment en bevrijding van mensen met het oog op het bevorderen van hun welzijn. Door gebruik te maken van theorieën over menselijk gedrag en sociale systemen intervineert sociaal werk daar waar mensen met hun omgeving in interactie treden. De fundamenteën van sociaal werk liggen in de principes van mensenrechten en van sociale rechtvaardigheid.*

best interest model (GALOWITZ, 1999). Het is het werkterrein van sociaal werkers. Zij zijn gespecialiseerd in interviewtechnieken, crisisinterventie, casework, onderhandelingen, doorverwijzing. Zij zijn gericht op de persoon. Van daaruit gaan ze samen op weg (*client centered* en *client driven*). Sociaal werk heeft een integrale aanpak, namelijk: een samenhangende aanpak van materiële en immateriële problemen, met een sterke focus op de samenhang tussen individuele en maatschappelijke problemen¹⁴. De Angelsaksische visie op sociaal werk benadrukt vooral het case-work met het doel om de problemen praktisch aan te pakken. De continentale benadering ziet sociaal werk als opbouwwerk met de cliënt als actieve burger (DE BIE & VAN EWIJK, 2008). Sociaal werk zoekt in ieder geval eerder naar een bemiddelende oplossing dan zich te scharen achter de loutere belangen van de cliënt, wat meer neigt naar een conflictmodel¹⁵. De sociaal werker is een *street level bureaucrat* (LIPSKY, 1980), die beschikt over een discretionaire ruimte om hierin samen met de cliënt aan de complexiteit van diens realiteit invulling te geven en op deze manier aan te zetten tot verandering (VAN DONDERSHOED, 2009), soms tegen de vaststaande regels en instituties in. Dit laatste plaatst EVANS binnen een teleocratische benadering waarbij de regels in functie staan van de doelstellingen die de sociaal werker wil bereiken. Daartegenover staat de nomocratische benadering die juist de nadruk legt op de duidelijkheid van de regels die rechtszekerheid en consistentie beogen. De regels verzekeren gelijkheid en procedurele rechtvaardigheid (EVANS, 2012).

Terugkerend naar de rechtshulpverlening zal een jurist die juridische bijstand verleent aan zwakkere rechtsgebruikers niet alleen competent moeten zijn in zijn vakgebied, maar ook de vaardigheden en de competenties hanteren die ruimer zijn dan louter het verlenen van advies en/of juridische bijstand. Juristen moeten opgeleid worden vanuit een interdisciplinair perspectief. Het effectief opkomen voor zwakke rechtsgebruikers met hun veelvuldige juridische problemen en die vaak geconfronteerd worden met repeat players, veronderstelt kennis over het domein van het sociaal werk waardoor er een wisselwerking en eveneens wederzijds begrip ontstaan (GLYNN, 1994). Dit past in de *intra-legal approach* (intradisciplinair). De juridische opleiding beperkt zich te vaak enkel tot deontologische aspecten van het beroep en beperkt sociale rechtvaardigheid tot een formele rechtvaardigheid, in die zin dat regels gerechtvaardigd voorkomen en gelijk worden toegepast. De vraag is echter of er wel sprake is van een substantiële sociale rechtvaardigheid. AIKEN & WIZNER (2003) sommen een aantal van deze vaardigheden en competenties van het sociaal werk voor de jurist op. Een eerste vaardigheid is dat de jurist de context tracht te begrijpen, waarbinnen het probleem rijst en vervolgens zoekt naar de beste methoden om een oplossing te bereiken in het belang van de rechtzoekende. De jurist moet holistisch leren zien. Hij ontwikkelt bepaalde culturele en sociale vaardigheden en heeft oog voor diversiteit. De jurist is bewust over de wijze waarop zijn ervaring van de feiten de perceptie van de cliënt, diens probleem en mogelijke oplossing ervan, kan beïnvloeden. Hij werkt vanuit de bevordering van de zelfredzaamheid van de cliënt en stimuleert die. Hij houdt bij het geven van de juridische bijstand rekening met de impact

¹⁴ SCHOLTE (2010) omschrijft de maatschappelijk werker als een generalist-specialist en bruggenbouwer. Maatschappelijk werk doet meer met minder, namelijk: vroegtijdig, licht en gericht ingrijpen waar mogelijk volgens het principe van de getrapte zorg, samenwerken met vrijwilligers en laaggeprofessionaliseerden, met het netwerk van cliënten en verbinden van individuele en collectieve interventies.

¹⁵ De jurist beroept zich op de juridische analyse, wat inhoudt dat hij enkel denkt in functie van hetgeen het recht hem toekent. Dit houdt in dat hij een probleem als juridisch identificeert, vervolgens interpreteert en hierop de relevante regels en juridische interpretatiemethodes toepast. De jurist of advocaat verleent juridisch advies, raad, vertegenwoordigt de rechtzoekende en treedt op in naam van de cliënt als individu met zijn specifiek juridisch probleem.

die de toepassing van het recht kan hebben op de korte en ook lange termijn, zowel voor de cliënt als voor diens omgeving. Hij kijkt niet alleen naar de output, maar vooral naar de *outcome*, waarbij politieke en sociale actie eveneens tot de mogelijkheden behoren. Ten tweede erkent de jurist dat de problemen niet louter individueel zijn, maar plaatsvinden binnen een bepaalde gemeenschap. Deze laatste kan oorzaak zijn van het probleem. Het kan ook zijn dat ook meerdere mensen hieronder lijden, zodat tot een gezamenlijke actie kan worden besloten. Omgekeerd kan het zijn dat bepaalde oplossingen van het probleem maar mogelijk zijn via de tussenkomst van de gemeenschap en haar diensten. Tot slot menen de auteurs dat de *empowerment* en de investering in de cliënt bij het oplossen van het probleem één van de belangrijkste doelen zijn bij de juridische dienstverlening. Een louter juridisch op het loutere probleem gericht antwoord kan de cliënt isoleren en zondert het probleem af van de context. Het gevolg is dan afbrokkelend engagement van de rechtzoekende in de bredere dialoog naar rechtvaardigheid.

Besluitend kan gesteld worden dat maatschappelijk verantwoorde rechtshulp inhoudt dat zij interdisciplinair is. Hierbij is het niet de bedoeling om sociaal werkers te hervormen tot *sublegals* die het gestandaardiseerde en meer eenvoudig werk van de juristen gaan overnemen of gaan fungeren als goedkopere werkrachten. Interdisciplinariteit houdt in dat de uitwisseling van competenties en vaardigheden zowel vanuit de juridische als sociale hoek erkend en begrepen worden (PIERCE *et al.*, 2001)¹⁶. Intradisciplinariteit houdt verder in dat de jurist of advocaat een juridische dienstverlener moet zijn die voeling heeft met de globale context van zijn cliënt en hij de methodieken en referentiekader van het sociaal werk in zijn handelen implementeert (NEWMAN, 2007)¹⁷. Net zoals de sociaal werker zijn rechtsbewustzijn binnen de sociale context waarin hij handelt verder aanscherpt en op die manier ofwel zelf reeds enkele handelingen kan stellen, ofwel tijdig detecteert dat verdere doorverwijzing en opvolging noodzakelijk zijn.

Om de beide vormen van disciplinariteit en dus de samenwerking tussen de verschillende professionele hulpverleners en hun specifieke vaardigheden te ontwikkelen moet hiervoor plaats gemaakt worden in de opleiding, zoals dit gebeurt in bepaalde *legal clinics* in de Verenigde Staten van Amerika en Canada (KOZAKIEWICZ, 2008¹⁸; McEOWN, 2008). Maar ook in de professionele juridische dienstverlening zelf moet gezocht worden naar een institutionele verankering van dergelijke vormen van samenwerking.

3. INSTITUTIONELE OMKADERING

Hoe moeten interdisciplinariteit en intradisciplinariteit dan vorm krijgen in de rechtshulporganisaties? Het modellenkader dat door studies over de rechtshulpverlening wordt gehanteerd vertoont veel gelijkenissen met het onderscheid dat tussen de professies wordt gemaakt.

¹⁶ Hierin wordt de samenwerking geschetst tussen sociaal werkers en juristen die als een team samenwerken en sociaaljuridische bijstand verlenen aan oudere mensen.

¹⁷ Een te ver doorgedreven specialisatie veroorzaakt dat de globale context van de cliënt uit het oog wordt verloren en het advies daardoor abstracter en dunner wordt.

¹⁸ Dit stuk verwijst naar de samenwerking tussen studenten die enerzijds een rechtenopleiding volgen en anderzijds een opleiding in sociaal werk. Zij volgen gezamenlijke cursussen en voldoen nadien hun stage in een speciaal programma *Chance at Childhood Program* (CAC). Veelal hebben juridische klinieken een specifiek juridisch domein waar de opleiding wordt voorzien.

3.1. Het modellenkader van de rechtshulpverlening: nog steeds actueel?

Aan de ene kant is er het *Judicare model* (DRIESEN *et al.*, 2006). Dit model benadrukt de toegang tot het recht voor bepaalde groepen in de samenleving en de vergoeding voor de prestaties die de advocaten hebben geleverd. Vele landen, waaronder ook België, leunen aan bij een dergelijk model omdat zij de opvolger zijn van het *Charitymodel*¹⁹. *Judicare* wil de juridische dienstverlening op dezelfde wijze toegankelijk maken voor de niet-vermogenende rechtzoekende net zoals zij die het wel kunnen veroorloven. De dienstverlening is dan ook dezelfde en gaat uit van het gelijkheidsideaal, waarbij zonder onderscheid des persoons dezelfde diensten moeten worden geleverd. Deze wijze van dienstverlening is van curatief-procedurele aard en beoogt vooral een individuele aanpak. In sommige landen, waaronder België, is de advocaat ook op de eerste lijn actief. De advocaten worden vergoed voor de door hen geleverde bijstand. De wet voorziet wel in een mogelijkheid tot samenwerkingsverbanden met andere rechtshulpverleners en in die zin is hier een kiem voor de *multi-legal approach*, zij het dat dit eerder uitzondering is dan regel. Het *Judicare* model kent meer toepassing op de tweedelij, waarbij de toewijzing van een advocaat afhangt van een toetsing van de inkomensvoorwaarden en de kennelijke gegrondheid van de vraag om een advocaat toegewezen te krijgen. JOHNSON (2009) onderscheidt twee soorten van *Judicare*-systemen. De eerste is het zuivere systeem dat openstaat voor elke advocaat die wil deelnemen aan het juridische bijstandssysteem. Zij worden betaald per geleverde prestatie. Het andere model duidt hij aan als '*managed judicare system*' dat enkel advocaten die hiervoor geacht de juiste kwalificaties te bieden (zowel naar prijs als naar specialisatie). De contracten worden meestal gesloten met kantoren die aan specifieke voorwaarden en verplichtingen (ook met betrekking tot de aard van zaken en de wijzen van dienstverlening) zijn gebonden (JOHNSON, 2009). Het is dus een dienstverlening die volledig op de leest is geschoeid van de advocatuur, waardoor zij als ondernemer actief kan zijn in de publieke ruimte van de rechtshulpverlening.

Aan de andere zijde is er het, ook wel *Public Salaried model* genoemd. Dit model heeft zijn wortels in de jaren '60 van de vorige eeuw in het raam van de War on Poverty in de V.S. De doelstellingen van dit programma waren ruimer dan alleen maar het verlenen van juridische bijstand. De nadruk ligt hier op de preventieve hulpverlening. De organisaties die deze hulp verlenen situeren zich eerder op lokaal niveau. Zij proberen hun advies en bijstand aan te passen aan de behoeften van de rechtzoekenden. De aandacht van de juristen in deze organisaties ging vooral uit naar die rechtsmateries die niet tot de core-business behoorden van de advocaat. Zij wensten deze problemen ook te plaatsen in hun structurele context. De toepassing van deze juridische dienstverlening is terug te vinden in de uitbouw van wetswinkels en juridische dienstverlening in welzijnsorganisaties of in publieke instelling zoals het OCMW. Sommige hebben zich met de jaren gespecialiseerd, zoals de huurdersbonden. Hun werking leunt sterk aan bij de methodiek van het sociaal werk (ZEMANS & THOMAS, 1999)²⁰. In Nederland zijn de juridische loketten een verzakelijkte versie van het Welfare-model, waarbij zowel *paralegals* als juristen informatie en advies verlenen op zeer uniforme wijze (GIBENS, 2010).

Deze modellen zijn ideaaltypische modellen. Maatschappelijke veranderingen, politieke voorkeuren, budgettaire overwegingen hebben de juridische dienstverlening in een patchwork omgevormd, zodat het niet altijd meer duidelijk is welk model overwegend is of zelfs dat zij in gemengde vorm voorkomen, zogenaamd *mixed models* (BLANKENBURG,

¹⁹ Het Charitymodel legde de organisatie van de juridische bijstand in handen van de advocaten. Zij werden niet vergoed en behoorde tot ereplicht om de minste begoede burgers bij te staan.

²⁰ Hij spreekt van een *Social work approach*.

1999). De Canadese onderzoeker CURRIE (2004) oordeelt dat er geen bewijs bestaat dat het mixed model de beste optie is voor alle soorten van juridische problemen. Een juridisch bijstandssysteem moet dan ook rekening houden met verschillende soorten van rechtzoekenden met hun eigen sociale context en problemen, met geografische verschillen en met het aanbod van rechtshulp (CURRIE, 2004). Het is dus niet voldoende om de modellen met elkaar te vermengen, maar het beleid heeft wel de moeilijke opdracht om een juiste balans te vinden tussen de verschillende modellen van rechtshulpverlening, rekening houdend met de noodwendigheden van de rechtzoekenden (DRIESEN *et al.*, 2006). JOHNSON (2009) onderscheidt drie verschillende benaderingen en invulling van een gemengd model. Ten eerste is er de '*client option approach*'. Hier heeft de rechtzoekende de keuze of hij/zij kan worden bijgestaan door een jurist of een advocaat. Ten tweede spreekt hij over een '*subject matter mixed system*'. Dit impliceert dat bijstand zal verleend worden naargelang de expertise van de juridische dienstverlener, zij het een advocaat of jurist. Tot slot is er de '*functional option within a mixed system*'. Hierbij is er een taakverdeling, waarbij juristen bepaalde bijstand verlenen tot een zeker niveau, net zoals de advocaten. Opvallend bij dit onderscheid is dat voortdurend worden gewezen op de bijstand door advocaten of juristen en dat er niet echt sprake is van andere dienstverleners die eveneens bijstand kunnen verlenen.

3.2. Welk model voor een maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening?

De rechtshulpverlening dient dan ook aangepast te worden aan de huidige noodwendigheden van een complexe samenleving. Niet elke burger heeft nood aan dezelfde juridische dienstverlening, maar een zekere homogeniteit moet toch bewaakt worden. CURRIE (2004) zag drie vormen van integratie die konden plaatsvinden om een meer efficiënte op de burger gerichte juridische bijstand te verwezenlijken. De horizontale integratie heeft betrekking op juridische dienstverlening die haar werking afstemt op de meest kwetsbare groepen, waarbij het Judicare-model niet echt geschikt wordt geacht. Vroegtijdige interventie is noodzakelijk zodat een Welfaresmodel beter bruikbaar is. Een tweede vorm van integratie is de verticale. In plaats van een gefragmenteerd en verspreid aanbod van de juridische bijstand op de eerste lijn, is een centraal loket of '*one stop shop*' noodzakelijk. Tot slot is er nog externe integratie van andere vormen van dienstverlening en met andere niet-juridische oplossingsstrategieën (CURRIE, 2004).

Het is niet toevallig dat CURRIE (2004) een dergelijke integratie beschrijft. In Canada is de juridische kliniek (*community based legal clinics*) het voorbeeld bij uitstek waar deze idealen van multi-, inter- en intradisciplinaire samenwerking (*multi-legal en intra-legal approach*) meer uitgewerkt zijn. Het biedt het institutioneel kader waarbinnen maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening kan worden uitgebouwd.

Hoe ziet dergelijke organisatie van de rechtshulpverlening er dan uit? Grosso modo zijn er vier mogelijke wijze van dienstverlening in de juridische klinieken. Ofwel zijn het adviescentra die op verschillende locaties gelijkaardige diensten voorzien, op zichzelf staande centra (*stand alone centres*) die geen deel uitmaken van andere dienstverlenende centra, geïntegreerde dienstverlening (*integrated services*) waar rechtshulpverlening eveneens wordt voorzien naast andere diensten en *outreach services* en waar de dienstverlening tot bij de doelgroep wordt gebracht, meestal zwakkere rechtsgebruikers voor wie de toegang tot de adviescentra problematisch is. Idealiter moeten juridische klinieken een volledige dienstverlening kunnen bieden. Enkel advies en korte juridische diensten volstaan niet om het doel te bereiken. *Outreach services* zijn een interessant voorbeeld waarbij methodieken van sociaal werk ook voor de juristen een hulpmiddel zijn om

bepaalde zwakke rechtsgebruikers te kunnen bereiken zoals reeds in Australië, Engeland en Wales en Noorwegen²¹ het geval is (BUCK *et al.*, 2009; FORELL & GRAY, 2009; JOHNSON, 2011). Niet alleen vraagt een dergelijke vorm van rechtshulp om duidelijke samenwerkingsverbanden met sociale organisaties, tevens wordt van de juridische dienstverlener verwacht dat hij over bijkomende vaardigheden beschikt zoals een respectvolle benadering van de rechtzoekende, hem begrijpen en verstaanbaar uitleg verschaffen alsook hen te kunnen verwijzen naar de juiste bijkomende dienstverleners. En vanuit een kritische reflectie zal de juridische dienstverlener dan ook oog hebben voor ongelijkheden en onrechtvaardigen in het recht en de rechtsbescherming.

Deze *community based legal clinics* doen een beroep op vrijwilligers en andere professionals als sociale werkers. Hun dienstverlening is complementair ten opzichte van andere sociale dienstverleningen. Zij hebben ook oog voor het omzetten van individuele juridische problemen naar oplossingen, die eveneens voor grote groepen in de samenleving de toegang verbreden (BUCKLEY, 2010). De aandacht van deze klinieken richt zich op meer innovatieve vormen van samenwerking via multidisciplinaire samenwerking met een zo ruim mogelijk aanbod aan diensten. Dit kan via het opzetten van samenwerkingsverbanden of wel via het integreren van de diensten binnen één organisatie. Belangrijk is dat het niet beperkt blijft tot juridische dienstverlening, maar dat er sociale en eventueel medische bijstand worden voorzien. Het is een holistisch antwoord op de multi-problemsituatie van de meest zwakke groepen in de samenleving.

Dit is geen evidente beweging en tal van hindernissen kruisen hun pad, zoals verschillende financieringsbronnen, vragen naar organisatorische capaciteit en het delen van informatie. De voordelen van een dergelijke dienstverlening binnen één organisatie (*one stop shop*) is het vermijden van verwijzingsmoeheid. Het maakt voorts de juridisch dienstverlening meer effectief en minder tijdsintensief, omdat juridische dienstverleners niet meer belast worden met de volledige intake van de cliënt: er komt meer tijd vrij voor het trainen van de andere staf medewerkers en ad hoc bijeenkomsten met andere dienstverleners. De niet-juridische dienstverleners kunnen de jurist dan weer een andere en nuttige kijk geven op de context waarbinnen het probleem zich situeert en waarin de rechtzoekende moet leven. Het is dus minder abstract en vrijblijvend (WEST HEIDELBERG COMMUNITY LEGAL SERVICE, 1988 in BUCKLEY, 2010).

Om een dergelijke samenwerking best te realiseren in het voordeel van de cliënt zijn de volgende factoren doorslaggevend: het voorzien van één locatie, de bereidheid tot samenwerking tussen de verschillende medewerkers, de professionaliteit van elke dienstverlener, begrip en het verstaan van de onderscheiden rollen van elke professional, duidelijke en afgelijnde grenzen tussen de verschillende casuïstiek, het nauwgezet volgen van verwijzingen, duidelijke en voortdurend overleg over zaken, de opvolging van gedeelde kennis en de bereidheid tot een oplossingsgericht engagement op langere termijn. Tevens houdt dit ook in dat deze organisaties ook hun grenzen kennen en dus ook afspraken maken met de private professionele juridische dienstverleners, zoals de advocatuur (ZEMANS & THOMAS, 1999). Voor de advocatuur is het ook nodig dat zij inzicht krijgt in de werking van de sociaaljuridische dienstverlening. Dit kan alleen maar als de verschillende professionele dienstverleners elkaar op voet van gelijkheid benaderen.

²¹ Het gaat om juridische klinieken bemand door studenten die intakes doen in gevangenissen en in vluchtelingencentra. Er is ook een project genaamd 'Gatejuristen' (straatjurist) die alcohol- en drugverslaafden opzoeken op plaatsen die zij frequenteren, hetzij het om te gebruiken, hetzij om te slapen of om verzorging te krijgen.

3.3. Maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening in België

Terwijl de literatuur over de invloed van sociaal werk op de rechtshulpverlening van Anglo-Amerikaanse oorsprong is, vertaalt dit zich op het Europese continent in een samenwerking tussen justitie en welzijn. Voorbeelden hiervan zijn de 'juridische loketten' in Nederland en de 'Maisons de Justice' in Frankrijk.

De Belgische wetgeving inzake rechtshulp is zeer sterk geënt op de advocatuur. De wet van 23 november 1998 op de juridische bijstand voorziet in de juridische eerstelijnsbijstand door advocaten via de commissies voor juridische bijstand (met de logistieke hulp van de Justitiehuizen) en de bureaus voor juridische bijstand via de lokale Orde van Advocaten voor de tweedelijns. Het opzet van de rechtshulpbeweging is in deze wet nauwelijks nog zichtbaar. Sporen van de rechtshulpbeweging zijn nog wel terug te vinden in de 'sociale rechtshulpverlening', die zich profileert tegenover de advocatuur. Zij is ontstaan uit het particulier (VZW's, CAW's) of het overheidsinitiatief (OCMW, kinderrechtenwinkels, etc.). Zij heeft specifieke doelgroepen voor ogen. Haar dienstverlening, vaak in onderling overleg, wil laagdrempelig zijn en is preventief op de eerste lijn (en de nulde lijn) te situeren. Zij zet zich in voor een socialere rechtshulpverlening. De advocatuur is hier meestal de afwezige partner (HUBEAU *et al.*, 2011). Overleg met de verschillende groepen en rechtshulpverleners gebeurt soms nog in de commissies voor juridische bijstand, maar het overleg en het beleid op de tweede lijn zijn geenszins transparant of zelfs onbestaande.

De optiek van een maatschappelijk verantwoorde rechtshulp houdt dan ook in dat voor België gezocht moet worden naar een ander institutioneel kader. Hierbij is een welzijnsbenadering, zoals die in het sociaal werk bestaat, meer dan noodzakelijk. Organisatorisch houdt dit in dat voorzien wordt in *one stop shops* – al dan niet gespecialiseerd en afhankelijk van de beoogde doelgroep – met een interdisciplinair en intradisciplinair opzet. Evenzo zal de advocatuur hierin moeten participeren. Maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening kan alleen maar als de schotten worden doorbroken en een kritische houding bestaat ten aanzien van de huidige systemen en machtsverhoudingen die het landschap van de rechtshulpverlening hoofdzakelijk hypothekeren. Het is een geprofessionaliseerde aanpak over de beroepsgroepen heen.

4. CONCLUSIE

De rechtshulpbeweging vertrok vanuit de idee van sociale actie en bracht andere rechtsdomeinen die door de advocatuur werden verwaarloosd onder de aandacht. De huidige rechtshulpverlening, die nog steeds het domein bij uitstek van de jurist en de advocatuur blijft, is sterk verzakelijkt. Om die reden blijft een kritische reflectie, zoals in het kritisch sociaal werk, op de rechtshulpverlening die de rechtshulpbeweging reeds voor ogen had, noodzakelijk. De maatschappelijke context waarin juridische bijstand wordt verleend is intussen veranderd. Meer juridisering vraagt om een gedifferentieerde aanpak van potentieel juridisch geladen problemen.

Potentieel geladen juridische problemen spelen zich af in een sociale context. Een geïntegreerde aanpak dringt zich op. Hiervoor kunnen verschillende vormen van samenwerking worden opgezet met het oog op een maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat rechtshulpverlening behoort tot de publieke ruimte, alhoewel zij hoofdzakelijk wordt geclaimd door private professionals. Een wijzigende samenleving met complexere problemen vraagt nu eenmaal om een multidisciplinaire aanpak, waarbij een deterministische kijk op beroepen, zoals dit in verschillende studies naar voren komt, verlaten moet worden. Een maatschappelijk

verantwoorde rechtshulpverlening vraagt daarom om verschillende disciplines die elkaar beïnvloeden. Interdisciplinariteit en intradisciplinariteit zijn gemeenschappelijke grondvoorwaarden voor een rechtshulpverlening die het potentieel geladen juridisch probleem van de rechtzoekende in zijn context remediëert. De jurist en sociaal werker staan dus niet alleen naast elkaar, maar werken met en door elkaar.

Uit deze bijdrage blijkt dat het modellenkader inzake rechtshulpverlening laat zien dat een complexere maatschappij in haar zoektocht naar performante rechtshulp gemengde modellen voortbrengt. De opbouw van deze modellen gaat terug op het onderscheid tussen private rechtshulpverlening en publieke rechtshulpverlening. Het Welfare-model veronderstelt kennis over sociaal werk methodieken terwijl het Judicare-model een justitiële aanpak vooropstelt. Er is dus nood aan een ruimer institutioneel kader en invulling ervan, een holistische benadering die best over de huidige modellen heen opnieuw de rechtshulpverlening legitimeert.

Terugkijkend naar de rechtshulpverlening in België kan geconcludeerd worden dat deze nog ver afstaat van een maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening. De sociale rechtshulp draagt nog de sporen van de rechtshulpbeweging, maar staat in de schaduw van de private juridische professionals. Een kritische reflectie en reflexieve houding van de huidige juridische dienstverleners is noodzakelijk om een geprofessionaliseerde rechtshulpverlening over de beroepsgroepen heen te realiseren.

REFERENTIES

- ABBOT, A. (1988). *The Systems of Professions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ABEL, R. (1988). *The Legal Profession in England and Wales*. Oxford: Blackweel.
- ABEL, R. (2003). *English Lawyers between Market and State: The Politics of Professionalism*. Oxford: University Press.
- ABEL, R., & LEWIS, PH. (1988). *Lawyers in Society: Comparative Theories* Vol. I. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- ADAMS, R., DOMINELLI, L., & PAYNE, M. (Eds.) (2005). *Social Work Themes. Issues and Critical Debates* (3th edition). Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- AIKEN, J., & WIZNER, S. (2003). Law as Social Work. *Journal of Law & Policy*, 11, 63-82.
- BLANKENBURG, E. (1999). The Lawyers Lobby and the Welfare State. In REGAN, F., PATTERSON, A., GORIELY, T., & FLEMING, D. (Eds.), *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies*. Oxford: University Press, 113-132.
- BLANKENBURG, E., REIFNER, U., GORGES, I., & TIEMANN, F. (1982). *Rechtsberatung. Soziale Definition von Rechtsproblemen durch Rechtsberatungsangebote*. Neuwied, Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag.
- BRAYE, S., PRESTON-SHOOT, M., CULL, L.-A., JOHNS, R., & ROCHE, J. (2005). *Teaching, learning and assessment of Law in Social Work Education*. London: Social Care Institute for Excellence.
- BUCK, A., DAY, L., COLLARD, S., SMITH, M., & PATEL, A. (2009). *Outreach advice for debt problems: Research and evaluation of outreach services for financially excluded people*. London: Legal Services Research Centre.
- BUCKLEY, M. (2010). *Moving forward on legal aid. Research on needs and innovative approaches*. Report for the Canadian Bar Association, June 2010.
- CAPPELLETTI, M., & GARTH, B. (1978). Access to Justice: The worldwide movement to make rights effective – A general report. In CAPPELLETTI, M., & GARTH, B. (Eds.), *Access to justice: A world survey*. Milan: Dott. A. Guiffre Editore, 3-122.
- CAPPELLETTI, M., JOHNSON, E. JR., & GORDLEY, J. (Eds.) (1975). *Toward Equal Justice: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies*. Milano: Dott. A. Giuffrè Editore.

- CURRIE, A. (2004). Reconceptualizing Access to Justice and Legal Aid. 5th *International LSRC Conference. Social Exclusion: A Role for Law* Selwyn College, Cambridge, 25-26 March 2004, 116-128.
- CURRIE, A. (2007). Civil Justice and the Disability and Health Status of Canadians. In PLEASENCE, P., BUCK, A., & BALMER, N.J. (Eds.), *Transforming Lives: Law and Social Process*. London: The Stationery Office, 44-66.
- DE BIE, M., & VAN EWIJK, H. (Eds.) (2008). *Sociaal werk in Vlaanderen en Nederland. Een begrippenkader 2008*. Mechelen: Kluwer.
- DOMINELLI, L. (1999). Neo-liberalism, social exclusion and welfare clients in a global economy. *International Journal of Social Welfare*, 8(1), 14-22.
- DRIESEN, C., FRANSSEN, G., GIBENS, S., & VAN HOUTTE, J. (2006). *Naar een meer performante rechtshulp*. Brussel: Larcier.
- EVANS, T. (2012). Organisational Rules and Discretion in Adult Social Work. *British Journal of Social Work*, 1-20.
- FELSTINER, W.F., ABEL, R., & SARAT, A. (1980-81). The emergence and transformation of disputes: Naming, blaming, claiming. *Law and Society Review*, 15(3/4), 631-654.
- FORELL, S., & GRAY, A. (2009). *Outreach Legal Services to People with Complex needs: What Works?* Sydney: Law and Justice Foundation of New South Wales.
- GALOWITZ, P. (1999). Collaboration between lawyers and social workers: Re-examining the nature and potential of the relationship. *Fordham Law Review*, 67, 2123-2154.
- GENN, H. (1999). *Paths to justice: What people do and think about going to law*. Oxford: Hart.
- GENN, H., & PATERSON, A. (2001). *Paths to justice Scotland. What people in Scotland do and think about going to law*. Oxford, Portland: Hart.
- GIBENS, S. (2006). Rechtshulp anno 2005: De afwezigheid van een traditie. In EVERS, F., & LEFRANC, P. (Eds.), *De verhaalbaarheid van de kosten van verdediging. En wat met de toegang tot de rechter? Rechtshulp op de helling*. Brugge: die Keure, 1-40.
- GIBENS, S. (2010). Het juridisch loket in Nederland. *Panopticon*, 6, 90-100.
- GLYNN, G. (1994). Multidisciplinary representation of Children: Conflicts over disclosures of client communications. *John Marshall Law Review*, 27, 617-656.
- HALL, R. (2008). Evidence-based Practice as Social Work 'Technology'. *Irish Journal of Applied Social Studies*, 8(1), 21-29.
- HALLIDAY, S., BURNS, N., HUTTON, N., McNEILL, F., & TATA, C. (2009). Street-Level Bureaucracy, Interprofessional Relations, and Coping Mechanisms: A Study of Criminal Justice Social Workers in the Sentencing Process. *Law & Policy*, 31(4), 406-428.
- HERZ, M., & JOHANSSON, T. (2011). Critical social work – considerations and suggestions. *Critical Social Work*, 12, 28-45.
- HUBEAU, B. (2008). Terug bij de cyclopen. De advocaat nieuwe stijl tussen professionele logica, publiekslogica en marktlogica. In PARMENTIER, S., & PONSAERS, P. (Eds.), *De Vlaamse advocaat. Wie? Wat? Hoe?*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 145-183.
- HUBEAU, B., & PARMENTIER, S. (1993). Sociale rechtshulp: Algemene ontwikkelingen. In *Welzijnsgids*, II.A.1.7, 1-21.
- HUBEAU, B., GOORDEN, J., & MERTENS, J. (Eds.) (2011). *Recht op recht: Sociale rechtshulp en sociaaljuridische dienstverlening in Vlaanderen*. Mechelen: Kluwer.
- HUYSE, L., & SABBE, H. (1997). *De mensen van het recht*. Leuven: Uitgeverij Van Halewijck.
- ISHAM, M. (1939). A social worker in a legal aid society. *The Annual of the American Academy of Political and Social Sciences*, 205(1), 134-140.
- JOHNSON, E. (2009). Key features of twenty national legal aid programmes. In *Delivering Effective Legal Aid Services Across Diverse Communities*, ILAG Conference Wellington 1-3 April 2009, 119-138.

- JOHNSON, J. (2011). A new scheme for short legal advice in Norway. *ILAG Conference Helsinki 2011*, (<http://www.ilagnet.org/images/docs/helsinki/Session2Paper2.pdf>).
- KARPIC, L. (1995). *Les avocats. Entre l'Etat, le public et le marché XIIIe-XXe siècle*. Paris: Gallimard.
- KOZAKIEWICZ, J. (2008). Social work and law: A model approach to interdisciplinary education and community-based advocacy. *Family Court Review*, 46(4), 598-608.
- LIPSKY, M. (1980). *Street-Level-Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. New-York: Russel Sage Foundation.
- McEOWN, C. (2008). *Civil Legal Needs Research Report*. Vancouver: Law Foundation of British Columbia.
- MOORHEAD, R. (2001). 'Third way regulation' community legal service partnerships. *Modern Law Review*, 64, 543-562.
- MOORHEAD, R., SHERR, A., & PATERSON, A. (2003). Contesting Professionalism: Legal Aid and Non lawyers in England and Wales. *Law and Society Review*, 37(4), 765-808.
- NEWMAN, J. (2007). Re-conceptualizing poverty law clinical curriculum and legal services practice: The need for generalists. *Fordham Urban Law Journal*, 34, 1303-1324.
- NOLIN, J. (2008). *In Search of a New Theory of Professions*. University of Boras: Science for the professions.
- PATERSON, A. (2011). *Lawyers and the Public Good. Democracy in Action*. Cambridge: University Press.
- PHILLIPS, A. (1979). Social work and the delivery of legal services. *Modern Law Review*, 42(1), 29-41.
- PIERCE, C.T., GLEASON-WYNN, P., & MILLER, M.G. (2001). Social work and law: A model for implementing social services in a law office. *Journal of Gerontological Social Work*, 34(3), 61-71.
- PLEASENCE, P., BALMER, N., BUCK, A., O'GRADY, R., & GENN, H. (2004a). Multiple justiciable problems: common clusters and their social and demographic indicators. *Journal of Empirical Legal Studies*, 1(2), 301-329.
- PLEASENCE, P., BUCK, A., BALMER, N., O'GRADY, R., GENN, H., & SMITH, M. (2004b). *Causes of Action: Civil Law and Social Justice*. Norwich: The Stationery Office.
- PRAKKEN, T. (1985). *Rechtshulp en Juridies Aktivisme. Een vergelijkend onderzoek naar recente ontwikkelingen in het gebruik van recht*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.
- RAES, K., & COENE, G. (2009). Sociale grondrechten als voorwaarden voor een gelijke handelingsvrijheid. *Welzijnszids*, 72, 25-48.
- SCHOLTE, M. (2010). *Oude waarden in nieuwe tijden. Over de kracht van maatschappelijk werk in de 21^e eeuw*. Hogeschool INHolland.
- SCHUYT, K., GROENENDIJK, K., & SLOOT, B. (1976). *De weg naar het recht. Een rechtssociologisch onderzoek naar de samenhangen tussen maatschappelijke ongelijkheid en juridische hulpverlening*. Deventer: Kluwer, Deventer.
- SMITH, A.D. (1970). The social worker in the legal aid setting: a study of Interprofessional Relationships. *Social Service Review*, 44(2), 155-168.
- SOMMERLAD, H. (2008). Reflections on the reconfiguration of access to justice. *International Journal of the Legal Profession*, 15(3), 179-193.
- THEUNISSEN, A., & VANDER REE, D. (Eds.) (2007). *Inspelen op verandering. Over actuele ontwikkelingen in de sociaal-juridische dienstverlening*. Antwerpen, Apeldoorn: Garant.
- TOREN, N. (1969). Semi-professionalism and social work: a theoretical perspective. In Etzioni, A. (Ed.) *The Semi-Professions and their Organization: Teachers, Nurses, Social Worker*. New York: Free Press, 141-195.
- VAN AEKEN, K. (2010). Leven met juridisering. *Terzake*, 6, 6-10.

- VAN AEKEN, K., GIBENS, S., & FRANSSEN, G. (2007). Civil Litigiousness. In editor (Ed.), *Encyclopedia of Law and Society American and Global Perspectives*. Los Angeles, CA: Sage, 962-966.
- VAN DER LANS, J. (2010). *Eropaf! De nieuwe start van het sociaal werk*. Amsterdam: Augustus.
- VAN DONDERSGOED, L. (2009). Morele dilemma's in sociaal juridische dienstverlening: Een professional is geen jukebox. *Journal of Social Intervention*, 18(2), 43-60.
- VAN HOUTTE, J., & GIBENS, S. (2003). Traditional and non-traditional occupations of law graduates: which jobs do law graduates enter? *International Journal of the Legal Profession*, 10(1), 55-56.
- VAN VELTHOVEN, B.C.J., & KLEIN HAARHUIS VELTHOVEN, C.M. (2010). *Geschildbeslechtingdelta 2009 over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers*. Den Haag: Boom juridische uitgevers.
- VANDER LAENEN, F. (2011). The End of the Affaire? Het beroepsgeheim in de samenwerking tussen justitie en hulpverlening. *Panopticon*, 4, 1-11.
- WEST HEIDELBERG COMMUNITY LEGAL SERVICE, *Annual Report*, 1988, 3-4. In BUCKLEY, M. (2010). *Moving forward on legal aid. Research on needs and innovative approaches*. Report for the Canadian Bar Association, June 2010, 100-101.
- WILLIAMS, J. (2004). Social work, liberty and law. *British Journal of Social Work*, 34(1), 37-52.
- X. (1976) *De Rechtshulp in België*, V.R.G.-congres, Leuven.
- ZEMANS, F., & THOMAS, A. (1999). Can community clinics survive? A comparative study of law centres in Australia, Ontario and England. In REGAN, F., PATTERSON, A., GORIELY, T., & FLEMING, D. (Eds.), *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies*. Oxford: University Press, 65-88.